

виявився їх територіальний розмах. Для втілення задумів вченого не вистачало й матеріальних ресурсів. Тому наступні експедиції майже не знайшли відображення у наукових розробках Б. М. Гракова.

Одержано 07.05.89

Про що нагадали фотографії

© Є. В. Черненко

Серед моїх фотографій, присвячених археологам та розкопкам, є невелика серія, яка привертає увагу всіх, хто переглядає це зібрання. На двох із них ми зупинимось, тому що, на мою думку, вони стосуються не лише людей, зображених тут, їх особистих та наукових доль, але якоюсь мірою відображають певний етап у розвитку скіфознавства на Україні. Може тому й варто починати розповідь не з подій 1961 р., а згадати спочатку більш ранні часи.

Українське скіфознавство розвивалось складним шляхом¹. Після реорганізації Інституту історії матеріальної культури АН УРСР в Інститут археології, дослідження питань археології раннього залізного віку були зосереджені у відділі археології античного суспільства. Невдовзі після евакуації (Київ, літо 1944 р.) було утворено відділ археології скіфо-сарматських племен та античних міст. З 1959 р. розпочав роботу відділ археології раннього залізного віку.

А польові дослідження скіфських пам'яток на території нашої республіки почалися у середині 30-х років. Разом із вченими Москви, Ленінграда, Нікопольського краєзнавчого музею археологи Києва брали участь у розкопках курганів Нікопольського курганного поля². Але вивчення скіфських поховальних пам'яток поблизу Нікополя, на жаль, було лише епізодом у роботі українських археологів. Дослідження скіфських степових старожитностей на довгі роки було припинено. У довоєнний період вивчались переважно городища скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Правобережжя. У повоєнні роки ця робота продовжується, але паралельно досліджуються пам'ятки передскіфського часу.

Значну роль у розвитку українського радянського скіфознавства зіграв О. І. Тереножкін, який з 1949 р. протягом понад 30 років очолював дослідження пам'яток залізного віку в Інституті археології АН УРСР. З ім'ям і конкретною діяльністю Олексія Івановича пов'язане створення школи київської скіфології — нині провідної у країні, виховання великої групи докторів та кандидатів наук — фахівців з археології скіфського та передскіфського часів.

А у повоєнні роки у вітчизняному скіфознавстві лідирувала школа московської скіфології, яких виховав та очолював видатний археолог, фахівець досить різнобічних інтересів, людина широкої душі, добра та чуйна особистість — Борис Миколайович Граков.

Можливо, не набувши «офіціального оформлення», сама собою виникла та обставина, що між фахівцями Москви та Києва виник своєрідний розподіл «сфер впливу» у дослідженні пам'яток скіфського часу. Певною мірою це стосується як колективних, так і індивідуальних досліджень з проблем археології Скіфії, зокрема тем докторських та кандидатських дисертацій О. І. Тереножкіна, В. А. Іллінської, Є. Ф. Покровської, Г. Т. Ковпаненко та ін.

¹ 50 лет Института археологии АН УССР.— Киев, 1984.— С. 44—54.

² Граков Б. Н. Скифские погребения на Никопольском курганном поле // МИА.— 1962.— № 115.— С. 56—113.

Звичайно, у 50-ті роки були окремі поодинокі випадки, коли скіфологи Інституту археології АН УРСР, так би мовити «порушуючи конвенцію», проводили розкопки в межах Степової Скіфії, яка вважалась «зоною інтересів» московських колег. Але це були не заплановані цілеспрямовані дослідження, а роботи, викликані надзвичайними обставинами і мали характер рятувальних новобудовних. Саме тоді починається період розкопок в зонах великих будівництв в степу.

Досить згадати роботи у зоні будівництва каскаду Дніпровських гідроелектростанцій: Кутянський могильник, в якому були вагомо репрезентовані скіфські комплекси³, Золотобалківські городище та могильник⁴ сарматського часу та деякі інші.

На початку 50-х років було поновлено дослідження великих курганів скіфської степової верхівки, які вивчались ще до першої світової війни. Тоді М. І. Веселовським було розкопано курган Солоха, а за ініціативою М. І. Ростовцева під керівництвом видатного українського археолога М. О. Макаренка — половина Мордвинівського кургану поблизу Каховки.

І ось 1954 р. під керівництвом О. І. Тереножкіна був розкопаний Мелітопольський курган⁵. Значення цих робіт для скіфології важко переоцінити. Саме тоді були сформовані основи методики дослідження курганів із розвиненою системою підземних поховальних споруд з використанням досвіду праці та оснащення шахтарів: обов'язкове кріплення підземних споруд, безпосередня участь досвідчених майстрів-підземників. На жаль, роботи в Мелітополі майже на 20 наступних років залишилися лише епізодом.

Тільки влітку 1961 р. сталася подія, значення якої у розвитку майбутніх досліджень численних скіфських степових пам'яток поцінували лише за кілька років. До Інституту археології АН УРСР з Нікополя надійшло повідомлення, що поблизу с. Кірово Нікопольського району Дніпропетровської області його мешканці, на одному з найбільших із 6 зруйнованих курганів, почали копати яму на місці просідання ґрунту. Вони заглибились більш, ніж на 6 м від поверхні у межах контурів вхідної ями і по напівзруйнованому довгому дрососу потрапили до камери.

Необхідно було терміново виїхати на місце. Зголосились В. А. Іллінська і я — на той час один із перших аспірантів Олексія Івановича Тереножкіна. Тим часом у Києві готувалася до виїзду експедиція, до якої крім згаданих ввійшли: Г. Т. та Г. С. Ковпаненки, Е. В. Яковенко, В. О. Круц⁶. Невдовзі розпочались розкопки. Сподівалися на краще, адже на обрії майоріли величезні залишки Чортомлика, в кількох десятках кілометрів знаходився Олександропільський курган та «останній з могикан» степу — майже 17-метрова Нечаєва Могила, безліч середніх за розмірами курганів, які розкопають трохи згодом. Серед них була і Товста Могила, назва якої на ті часи нікому нічого не говорила...

Ще до початку робіт стало ясно, що без кріплень, без лісу, без шахтарів тут не обійтись. Поруч знаходились шахти та кар'єри Орджонікідзенського гірничозбагачувального комбінату. До керівництва цього велетня і звернулися ми з Олексієм Івановичем. Забігаючи наперед, скажу, що нічого надзвичайного в досліджуваних нами курганах ми не знайшли. Але саме під час того польового сезону були закладені основи майбутніх успішних досліджень курганів найвищих прошарків суспільства Степової Скіфії — Гайманової, Страшної та Товстої Могили, двох Мордвинівських курганів, Бердянського кургана, Жовтокам'янки, завершено дослідження Чортомлика та багатьох мен-

³ Березовець Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут // АП АН УРСР.— 1960.— Т. 9.— С. 39—87.

⁴ Вязьмітіна М. І. Золота Балка.— К., 1962.— 238; Вязьмітіна М. І. Золотобалтовський могильник.— К., 1972.— 190 с.

⁵ Тереножкін А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.— 260 с.

⁶ Черненко Е. В. Скифские курганы на Никопольщине // ЗОАО.— 1967.— Т. 2.— С. 179—191.

ших скіфських курганів. Значну допомогу у цій справі надав директор гірничозбагачувального комбінату Григорій Лукич Середа, забезпечивши експедицію кадрами гірників та необхідним обладнанням. З того часу гірники і механізатори стали вірними помічниками археологів, помічниками, без яких було б неможливим дослідження наземних та підземних курганних споруд.

Табір експедиції було розміщено у полі, поблизу курганів; Олексій Іванович та Варвара Андріївна жили в селі. Одного разу, заїхавши до Олексія Івановича, я зустрівся там з Борисом Миколайовичем Граковим та Володею Башиловим. Виявилось, що їх експедиція працює майже напроти нас, за Дніпром, досліджуючи курганну групу Солохи. А. І. Мелюкова залишилась продовжувати розкопки. Відразу ж поїхали на кургани. Саме там Григорій Сергійович Ковпаненко і зробив ці знімки. На фотографії (рис. 1) присутній майже увесь склад експедиції та гість: Г. Т. Ковпаненко, маленька Наталочка — її дочка, я, Б. М. Граков, В. А. Іллінська, Е. В. Яковенко, О. І. Тереножкін. Поза кадром залишилися фотограф — Г. С. Ковпаненко, В. О. Круц та В. А. Башилов, які саме були під землею, у катакомбі.

Добре запам'яталось, з яким великим інтересом Борис Миколайович оглядав розкопки. Особливу увагу він звернув на систему кріплень і нескладний воріт, за допомогою якого ми з В. О. Круцем витягали ґрунт. Автокрани для цього почали використовувати у наступних експедиціях. Катакомб таких розмірів і глибини Борис Миколайович досі не бачив. Може тому він з деякою роздратованістю і (як мені чомусь здалось), навіть заздрістю, що тут копають не він і його учні, а інші, дивився і слухав мою розповідь про обставини, з яких почалась робота (рис. 2).

Це зараз скіфські великі катакомби, що мають дві або навіть три вхідні ями, не дивують фахівців. Але тоді такі, принаймні учасникам розкопок, були невідомі. Наш загальний подив викликали два входи у найбільшому кургані. Один подібний випадок згадав Б. М. Граков — під час розкопок на Нікопольському курганному полі розкопали одну подібну катакомбу. Він обіцяв надіслати її план. Схема збереглася в

Рис. 1. На розкопках курганів біля с. Кірово: Ковпаненко Г. Т., Ковпаненко Н. Г., Черненко С. В., Граков Б. М., Іллінська В. А., Яковенко Е. В., Тереножкін О. І. (фото).

Рис. 2. На розкопках курганів біля с. Кірово: Є. В. Черненко, Граков Б. Н., Тереножкін А. І. (фото).

архіві Бориса Миколайовича (частина документації на той час загинула). Після повернення до Києва ми отримали обіцяну схему⁷.

На полі гості побули недовго — треба було встигнути у Нікополь до парому.

Розкопки у Кірово вплинули не лише на розвиток української польової скіфології. За кілька років почались систематичні дослідження скіфських пам'яток у районі Орджонікідзенських кар'єрів, що увінчалися вивченням Товстої Могили та завершенням розкопок Чортомлика. Вони відіграли велику роль і в моїй долі. Саме там трапились залишки панцира — знахідка, яка започаткувала мій інтерес до зброї та військової справи скіфів в цілому⁸. У визначенні напрямку моїх майбутніх досліджень чимала роль належить Борису Миколайовичу Гракову, його листам та дуже цікавим (він був блискучим оповідачем) бесідам («трепом», як він з гумором називав) у камеральній лабораторії нашого інституту, куди він привозив своїх студентів на практику.

⁷ Там же.— Рис. 1, 3.

⁸ Черненко Е. В. История скифского оборонительного доспеха: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1966.— 20 с.; Черненко Е. В. Военное дело скифов (вооружение, тактика, стратегия): Автореф. дис. ... докт. истор. наук.— К., 1988.— 40 с.

В. П. Петров — учений-універсал

© М. Ю. Брайчевський

Непересічною особливістю творчої індивідуальності В. П. Петрова була надзвичайна широчінь наукових зацікавлень. Історія, археологія, етнографія, мовознавство, історія філософії, літературознавство — ось далеко не повний перелік дисциплін, що привертати безпосередню увагу вченого.

XIX, а надто XX ст., в історії позитивних знань були добою поглибленої диференціації наук, все більш вузької спеціалізації, що часом